

4-SINF ONA TILI DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING BOG‘LANISHLI NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK MODEL

Abduraxmonova Gulasal Ravshanovna

*Namangan davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim innovatsiyalari kafedrası o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23663859>

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich ta‘limning 4-sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini rivojlantirishning nazariy-metodologik va amaliy-metodik asoslari tahlil qilingan. Bog‘lanishli nutqning lingvistik, psixologik va pedagogik mohiyati yoritilib, uning mantiqiy tafakkur, kommunikativ kompetensiya hamda og‘zaki va yozma nutq madaniyatini shakllantirishdagi o‘rni asoslangan. An‘anaviy reproduktiv yondashuvning cheklovlari aniqlanib, fikrlash, tushunish, tahlil va xulosa bosqichlarini yagona kognitiv jarayon sifatida talqin qiluvchi, nutqiy, lingvistik va pragmatik kompetensiyalarni konsentrik tizimda uyg‘unlashtiruvchi didaktik model taklif etilgan. Shuningdek, harvard, cambridge, helsinki, stanford va tokiyo universitetlarining metodik yondashuvlarini 4-sinf ona tili ta‘limiga moslashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: bog‘lanishli nutq, ona tili ta‘limi, boshlang‘ich sinf, kommunikativ kompetensiya, reproduktiv yondashuv, refleksiya, didaktik model, interfaol metodlar.

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методологические и практико-методические основы развития связной речи учащихся на уроках родного языка в 4-м классе начальной школы. Раскрываются лингвистическая, психологическая и педагогическая сущность связной речи и обосновывается её роль в формировании логического мышления, коммуникативной компетентности, а также культуры устной и письменной речи. Выявлены ограничения традиционного репродуктивного подхода. Предложена дидактическая модель, в которой этапы мышления, понимания, анализа и вывода трактуются как единый когнитивный процесс, а речевая, лингвистическая и прагматическая компетенции объединяются в концентрическую систему. Кроме того, рассмотрены возможности адаптации методических подходов университетов harvard, cambridge, helsinki, stanford и токийского университета к обучению родному языку в 4-м классе.

Ключевые слова: связная речь, обучение родному языку, начальная школа, коммуникативная компетентность, репродуктивный подход, рефлексия, дидактическая модель, интерактивные методы.

Abstract. This article analyses the theoretical, methodological and practical foundations of developing coherent speech in grade 4 pupils during mother tongue lessons in primary education. It clarifies the linguistic, psychological and pedagogical nature of coherent speech and substantiates its role in shaping logical thinking, communicative competence, and the culture of oral and written speech. The limitations of the traditional reproductive approach are identified. The article proposes a didactic model that treats the stages of thinking, comprehension, analysis and conclusion as a single cognitive process and integrates speech, linguistic and pragmatic competences into a concentric system. It also examines the possibilities

of adapting the methodological approaches of harvard, cambridge, helsinki, stanford and the university of tokyo to grade 4 mother tongue instruction.

Keywords: coherent speech, mother tongue education, primary school, communicative competence, reproductive approach, reflection, didactic model, interactive methods.

KIRISH

Global-lashuv va axborotlashuv sharoitida o‘quvchining fikrini aniq, izchil va mantiqiy ifodalay olishi zamonaviy ta‘limning ustuvor natijalaridan biri hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiya endilikda alohida o‘quv fani doirasidagi ko‘nikma emas, balki shaxsning ijtimoiy moslashuvi, mustaqil fikrlashi va hayot davomida o‘qishi uchun zarur umumiy asos sifatida qaralmoqda. Ona tili darslari bu jarayonda markaziy o‘rin tutadi: ular til birliklarini o‘zlashtirish bilan cheklanmay, ularni amaliy nutq faoliyatida to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash ko‘nikmasini ham shakllantirishi lozim.

O‘zbekistonda ta‘lim sifatini xalqaro standartlar darajasiga ko‘tarish, jumladan PISA va PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etish o‘quvchilarning o‘qish va matnni tushunish savodxonligiga bo‘lgan e‘tiborni kuchaytirdi. Xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi (PF-5712, 2019-yil 29-aprel) va ta‘lim sohasiga oid boshqa me‘yoriy hujjatlar o‘quvchilarda mustaqil fikrlash va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishni davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilaydi.

Shunga qaramay, amaliyotda o‘quvchilarning fikrni izchil bayon etishdagi qiyinchiliklari saqlanib qolmoqda: matnni tushunsa-da, uni mantiqiy ketma-ketlikda qayta ifodalay olmaslik, bog‘lovchi vositalardan o‘rinli foydalanmaslik, fikrni xulosaga olib bora olmaslik kuzatiladi. Bundan tashqari, raqamli muhitning kengayishi bolalarning jonli og‘zaki muloqotga va yozma bayonga ehtiyojini kamaytirayotgani ham yangi metodik yondashuvlarni talab etmoqda.

4-sinf ona tili darslarida bog‘lanishli nutqni rivojlantirishning didaktik modelini asoslash va uning metodik ta‘minotini ishlab chiqishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- 1) bog‘lanishli nutq tushunchasining mohiyatini aniqlash;
- 2) mavjud amaliyotning kuchli va zaif jihatlarini tahlil qilish;
- 3) xorijiy ilg‘or tajribalarni milliy ta‘lim kontekstiga moslashtirish imkoniyatlarini baholash;
- 4) nutqni rivojlantirish bosqichlari va metodikasini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Bog‘lanishli nutq deganda fikrni uzluksiz, mantiqan bog‘lab, to‘liq gap va bir necha gapdan iborat matn shaklida ifodalay olish qobiliyati tushuniladi. Bu qobiliyat faqat til vositalarini bilishni emas, balki hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini anglash, o‘zgalar nutqini idrok etish va undan xulosa chiqarish ko‘nikmalarini ham qamrab oladi. Shu ma’noda bog‘lanishli nutq lingvistik, kognitiv va kommunikativ komponentlarning birligi sifatida namoyon bo‘ladi.

Nazariy asos sifatida L.S.Vygotskiyning til va tafakkur birligi, nutqning ijtimoiy muhit orqali shakllanishi haqidagi qarashlari olindi. Milliy pedagogik an‘anada Abdulla Avloniyning nutq madaniyatini shaxs axloqi va tarbiyasi bilan bog‘lovchi g‘oyalari muhim o‘rin tutadi: nutqning aniqligi va odobi shaxsning ichki olamini aks ettiradi, tilni o‘rganish esa faqat grammatikani

bilish emas, balki fikrlash va madaniyatni egallashdir. O‘zbek metodistlarining tadqiqotlarida matn ustida ishlash, interfaol metodlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bog‘lanishli nutqni rivojlantirishning samarali vositalari sifatida e‘tirof etiladi.

4-sinf ona tili darslarida nazariy tahlil, qiyosiy-tahliliy usul, pedagogik amaliyotni o‘rganish va didaktik modellash tirish usullaridan foydalanildi. Tahlil davomida mavjud ishlarda nutq rivojlantirishning bosqichli fikrlash, tushunish, tahlil va xulosa mexanizmlari hamda ularning didaktik ta‘minoti alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o‘rganilmagani aniqlandi; ayniqsa, ona tili darslarida bog‘lanishli nutqni o‘stirish muammosi ko‘proq o‘qish darslari doirasida ko‘rilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

An‘anaviy tizimda nutq rivojlantirish asosan reproduktiv mashqlarga tayangan: o‘quvchilar namuna matn asosida qayta hikoyalash, savolga javob berish yoki yod olish orqali mashq qilgan, o‘qituvchi esa markaziy shaxs bo‘lib qolgan. Muloqot bir tomonlama kechgan, javoblar ko‘pincha bir xil andozada bo‘lgan. Natijada fikrlash, tushunish, tahlil va xulosa chiqarish bosqichlari nutqiy kompetensiyalar bilan funksional bog‘lanmagan va o‘quvchilarda mustaqil asoslash hamda bahs yuritish ko‘nikmalari yetarli shakllanmagan. Reprodukativ usul boshlang‘ich bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda o‘z o‘rniga ega bo‘lsa-da, yagona usul sifatida qo‘llanilganda ijodiy va analitik fikrlashni cheklaydi.

Maqolada mazkur cheklovlarni bartaraf etishga qaratilgan model asoslandi. Uning ilmiy yangiligi shundaki, fikrlash, tushunish, tahlil va xulosa bosqichlari yagona kognitiv jarayon sifatida talqin qilinadi hamda nutqiy, lingvistik va pragmatik kompetensiyalarning funksional aloqadorligi asosida konsentrik tizimga joylashtiriladi. Nutq rivoji til birliklarini o‘zlashtirishning emas, balki ongli tafakkur faoliyatining mahsuli sifatida qaraladi. Model uch o‘zaro bog‘liq tamoyilga tayanadi:

1. Ijodiy va analitik fikrlashni shakllantirish bitta to‘g‘ri javobga ega bo‘lmagan ochiq muammoli nutq topshiriqlari (masalan, voqeani turli nuqtai nazardan tahlil qilib, har bir pozitsiyani dalillar bilan asoslash);
2. Hamkorlikdagi dialogli faoliyat juftlik va kichik guruhlarda umumiy nutqiy mahsulot yaratishga yo‘naltirilgan haqiqiy kommunikativ vazifalar;
3. Akmeologik jihatlarini namoyon qilish dinamikasi har bir o‘quvchining nutq profilini aniqlash orqali uning kuchli tomonlariga ijodiy fikrlash, mantiqiy asoslash, tasviriy ifoda yoki dialogni boshqarish tayanib, qolgan yo‘nalishlarni bosqichma-bosqich rivojlantirish.

Modelning dars bosqichlaridagi didaktik imkoniyatlari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

		Qiziqish uyg‘onadi
		Mantiqiy bog‘lanish shakllanadi
		Bog‘lanishli nutq rivojlanadi
		Ongli xulosa paydo bo‘ladi

Boshlang‘ich sinflarda bog‘lanishli nutqni rivojlantirish izchil, bosqichma-bosqich tashkil etiladi.

1. **Tayyorlov bosqichi.** Erkin fikr bildirishga imkon beradigan xavfsiz nutqiy muhit yaratiladi, mavzuga qiziqish uyg‘otiladi, mavzuga oid 5–10 ta asosiy so‘z tanlanib, lug‘at faollashtiriladi (ma‘no izohi, sinonim va antonim topish, gap tuzish). Rasm asosidagi suhbatlar, “So‘z zanjiri” kabi o‘yinlar va juftlikdagi qisqa muloqotlar nutqiy faollikni oshiradi. Bu bosqichda o‘quvchi mavzu mazmuni, zarur so‘z va iboralar bilan tanishib, so‘zlashishga ruhiy jihatdan tayyor bo‘ladi.
2. **Shakllantirish bosqichi.** Izchil va mantiqiy gaplar hamda yaxlit matn tuzish ko‘nikmalari rivojlantiriladi; og‘zaki va yozma nutq o‘zaro bog‘liq holda, ya‘ni og‘zaki bayon bosqichma-bosqich yozma shaklga ko‘chirilib o‘rgatiladi. Reja asosida matn tuzish, matnni qisqartirib yoki kengaytirib qayta hikoyalash, bog‘lovchi vositalar (*va, ammo, chunki, natijada, shunday qilib*) yordamida sabab, natija va taqqoslash munosabatlarini ifodalash mashq qilinadi.
3. **Refleksiya va tahlil bosqichi.** O‘quvchilar “Men nima dedim?”, “Fikrim tushunarli bo‘ldimi?”, “Qanday yaxshilash mumkin?” kabi savollar orqali o‘z nutqini baholaydi, bu esa o‘z-o‘zini nazorat qilish va mustaqil tahlil ko‘nikmasini shakllantiradi.
4. **Mustahkamlash bosqichi.** Og‘zaki va yozma nutq tahlil qilinib, kamchiliklar aniqlanadi va tuzatish yo‘llari ko‘rsatiladi; mavzuga mos so‘z tanlash va ifodali nutq vositalaridan foydalanish takomillashtiriladi.
5. **Ijodiy bosqich.** O‘quvchilar hikoya, bayon va insho janrlarida shaxsiy munosabat va tajribasini ifodalaydi; ijodiy ishlar refleksiya orqali tanqidiy baholanadi.
6. **Uzluksizlik va takrorlash bosqichi.** Shakllangan ko‘nikmalar har bir yangi mavzuda amaliy qo‘llanib, izchil mustahkamlanadi.

Pedagogik muhitga qo‘yiladigan muhim talab shundaki, o‘qituvchi o‘quvchining xatosiz gapirishidan ko‘ra fikr bildirishini qadrlaydi, xatolarga “keling, birgalikda tuzatamiz” yondashuvi bilan munosabatda bo‘ladi. Bu motivatsiyaning pasayishi kabi keng tarqalgan muammoning oldini oladi.

Tadqiqotda Harvard, Cambridge, Helsinki, Stanford va Tokio universitetlarining metodik yondashuvlari 4-sinf ona tili ta‘limi kontekstiga moslashtirildi. Moslashtirishning asosiy mezonlari ularning o‘quvchining yosh va psixologik xususiyatlariga muvofiqligi va nutqiy faollikni oshirish salohiyati edi.

		4-sinfda qo‘llanilishi
		linib, guruhlar nutqdagi kamchiliklarni (tartibsizlik, bog‘lovchilar yo‘qligi, bosh fikr yo‘qligi) aniqlaydi va voqeani to‘g‘ri
		3–4 kishilik guruhlar rasmlar seriyasi asosida har bir a‘zoning ishtirokida yaxlit matn tuzadi
		“Bahor keldi” mavzusida ona tili, tabiat, musiqa va tasviriy san‘at vazifalari

		bog‘lanib, nutq hayotiy zaruriyat sifatida
		Besh bosqichda nutqni rejalashtirish; “Mini-podkast” (1 daqiqalik nutq) va tengdoshlar tomonidan baholash
		“Nutq daftari”: 1-hafta — 3 gapli matn, 2-hafta — 5 gap va bog‘lovchilar, 3-hafta — reja asosidagi matn

Ushbu yondashuvlarning umumiy jihati o‘quvchining faol subyekt sifatida ishtirok etishi, nutqning real vaziyat va hamkorlik asosida shakllantirilishi hamda doimiy refleksiya. Bu ularni O‘zbekiston boshlang‘ich ta‘limiga moslashtirish uchun asos bo‘ladi.

Bog‘lanishli nutqni rivojlantirishda matn ustida ishlash, qayta hikoyalash, interfaol metodlar, produktiv va ijodiy topshiriqlar, og‘zaki va yozma nutq mashqlari tizimi samarali vosita sifatida asoslandi. Mashqlar tizimi bosqichlarga muvofiq tabaqalashtirildi: birinchi bosqichda asosan analitik-tahliliy mashqlar, ikkinchi bosqichda analitik, sintaktik va konstruktiv mashqlar uyg‘un holda, uchinchi bosqichda esa konstruktiv mashqlar qo‘llanildi. Bundan tashqari, 4-sinf ona tili darsliklaridagi matnlar asosida onlayn platformalar uchun maxsus topshiriqlar ishlab chiqildi, bu esa raqamli ta‘lim muhitida nutqiy faoliyatni davom ettirish imkonini beradi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, taklif etilgan model an‘anaviy yondashuvdan ikki jihatdan farq qiladi. Birinchidan, nutq rivoji mazmuniy va mashqiy tizim sifatida emas, balki kognitiv-pragmatik integratsiya asosida, blok-sxema va algoritmik ketma-ketlik shaklida tashkil etiladi. Ikkinchidan, har bir bosqichda o‘quvchining nutqiy faoliyati aniq didaktik vazifa va refleksiya mezonlari bilan bog‘lanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. Birinchidan, bog‘lanishli nutq o‘quvchining fikrlash jarayoni, tilni ongli o‘zlashtirishi va muloqot qobiliyati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uni rivojlantirish ona tili ta‘limining markaziy vazifalaridan biridir. Ikkinchidan, reproduktiv yondashuv yagona usul sifatida qo‘llanilganda mustaqil va mantiqiy nutq shakllanishini yetarli ta‘minlamaydi. Uchinchidan, fikrlash, tushunish, tahlil va xulosa bosqichlarini yagona kognitiv jarayon sifatida birlashtiruvchi, ijodiy-analitik fikrlash, hamkorlikdagi dialog va akmeologik yondashuvga asoslangan didaktik model nutq rivojlantirishning tizimli mexanizmini ta‘minlaydi. To‘rtinchidan, xorijiy yetakchi universitetlar tajribasini yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirish metodik vositalar doirasini boyitadi. Beshinchidan, bosqichma-bosqich tashkil etilgan mashqlar tizimi va onlayn platformalar uchun ishlab chiqilgan topshiriqlar o‘qituvchilar amaliyotida qo‘llanishi mumkin.

Keyingi tadqiqotlar uchun modelning samaradorligini miqdoriy ko‘rsatkichlar (nazorat va tajriba sinflari natijalari) asosida baholash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

3. Babayiğit, S., Roulstone, S., & Wren, Y. (2021). Linguistic comprehension and narrative skills predict reading ability: A 9-year longitudinal study. *British Journal of Educational Psychology*, 91, 148–168.
4. Donolato, E., Toffalini, E., Rogde, K., Nordahl-Hansen, A., Lervåg, A., Norbury, C., & Melby-Lervåg, M. Oral language interventions can improve language outcomes in children with neurodevelopmental disorders: A systematic review and meta-analysis. *Campbell Systematic Reviews*, 19(4), 2023 y. e1368.
5. Favot, K., Carter, M., & Stephenson, J.. The effects of oral narrative intervention on the narratives of children with language disorder: A systematic literature review. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 33(4), 2021 y. 489–536.
6. Gillam, S. L., Vaughn, S., Roberts, G., Capin, P., Fall, A.-M., Israelsen-Augenstein, M., Holbrook, S., Wada, R., Hancock, A., Fox, C., Dille, J., Magimairaj, B. M., & Gillam, R. B. Improving oral and written narration and reading comprehension of children at-risk for language and literacy difficulties: Results of a randomized clinical trial. *Journal of Educational Psychology*, 115(1), 2023 y. 99–117.
7. Petersen, D. B., Staskowski, M., Spencer, T. D., Foster, M. E., & Brough, M. P. The effects of a multitiered system of language support on kindergarten oral and written language: A large-scale randomized controlled trial. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 53(1), 2022 y. 44–68.
8. Pico, D. L., Hessling Prahl, A., Biel, C. H., Peterson, A. K., Biel, E. J., Woods, C., & Contesse, V. A. Interventions designed to improve narrative language in school-age children: A systematic review with meta-analyses. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 52(4), 2021 y. 1109–1126.
9. Spencer, T. D., & Petersen, D. B. (2020). Narrative intervention: Principles to practice. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 51(4), 1081–1096.
10. Stanford University. Teaching Writing and Communication in the Digital Age. – Stanford: Stanford University Press, 2021.